

UOT 34:349.2

Kamran AĞAMOĞLANOV

Bakı Dövlət Universitetinin Əmək

və ekologiya hüququ kafedrasının

qiyabi doktorantı

e-mail: kmrnkmrn300@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MƏCBURİ SOSIAL SİĞORTANIN TARİXİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: hüquq, sosial, dövlət, sığorta, məcburi, inkişaf, mərhələ.

Ключевые слова: право, социальное, государство, страхование, обязательное, развитие, этап.

Keywords: law, social, state, insurance, compulsory, development, stage.

Tarixən müsəlman dünyasının tərkib hissəsi olan Azərbaycanda dövlət və sosial həyatın digər sahələrində olduğu kimi sosial müdafiə ilə bağlı məsələlər də əsasən şəriət qanunları ilə nizamlanmış və bu qanunlar müsəlmanın xüms, zəkat, fitrə kimi ictimai əhəmiyyətli yardım öhdəliyini müəyyənləşdirmişdi.

Digər tərəfdən qeyd olunmalıdır ki, hazırda qərbi Avropa ölkələrində sosial sığortanın formalaşmasının əsaslandığı Bismark, Beveridge və ya Skandinav sosial təminat sistemi modellərindən fərqli olaraq, Müstəqil Dövlətlər Birliyi (“MDB”) təşkilatı ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda sosial sığortanın inkişafında tarixi baxımdan çar rusiyası və daha sonra sovetlər Rusiyası dönmində mövcud olan sosial sığorta sisteminin (“sovet modeli”nin) təsirinin mühüm olduğu qeyd olunmalıdır. Sovetlər dövrü sosial təminat qanunvericiliyi üçün xas olan müsbət, eləcə də problemlə məqamlar (müəyyən hallarda qüsurlu hallar deyə biləcəyimiz məsələlər) SSRİ-yə daxil olan respublikanın sosial sığorta qanunvericiliklərinə öz təsirini göstərmişdir. Odur ki, Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla MDB təşkilatının bərabər hüquqlu üzvləri olan ölkələrin sosial sığorta

sisteminin tarixi inkişafı eyni və oxşar xüsusiyyət və cəhətləri özündə birləşdirməkdədir.

Məqalə çərçivəsində Azərbaycanda tarixən sosial sığortanın inkişafının tarixi mərhələləri və müvafiq dövrlər üzrə hüquqi tənzi mi məsələləri araşdıracaqdır. Lakin, Azərbaycanda dövlət icbari sosial sığorta sisteminin inkişafı ilə bağlı məsələlərin araşdırılmasına keçməzdən öncə “sosial sığorta” anlayışı və yaranması zərurəti ilə bağlı məsələlərə qısa olaraq toxunmaq istərdik.

İlk növbədə qeyd olunmalıdır ki, sosial təminat sistemi, o cümlədən sosial sığorta sisteminin inkişafı tarixi və zərurətləri ilə bağlı aparılan elmi araşdırmalarda bir qayda olaraq gəlinən ümumi nəticə ondan ibarətdir ki, qeyd olunan hüquq sahəsi və onun institutlarının formalaşması əsasında insanın obyektiv səbəblərdən dolayı müstəqil olaraq özünü həyatı vasitə və vəsaitlərlə təmin edə bilmək imkanından məhrum olması ilə əlaqədar yardıma ehtiyacının yaranması zərurəti ilə əlaqədar olmuşdur. Bu baxımdan, genetik olaraq sosial sığortanın formalaşmasının əsasında müxtəlif dövrlərdə bu və ya digər formada həyata keçirilən və hazırda “sosial risklər (hadisələr)” qəbul edilən həyatı hallardan müdafiə olunmaq üçün apardığı xeyriyyəçilik fəaliyyətləri dayanmaqdadır. Lakin, tarixən belə xeyriyyəçilik fəaliyyətlərinin müəyyən hallarda systemsiz xarakterli olması, idarəçiliyi və əhatəli olması baxımından çatışmazlıqları tədricən “sosial sığorta” və ya “dövlət təminatlı sosial sığorta”nın yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Sosial sığortanın əsaslarının araşdırılmasında

mühüm rolu olan rus müəlliflərdən V.A.Haqenin fikrincə sosial təminat hüququ sahəsinin, o cümlədən sosial sığortanın da mahiyyət etibarilə əsasında duran çətin həyatı hallarda yardım göstərilməsi zərurəti özlüyündə iki formada – fərdi, ictimai və ya qanuni əsaslarla həyata keçirilən xeyriyyəçilik olaraq təsnifləşdirilə bilər. İlkindən fərqli olaraq ictimai (qanuni) xeyriyyəçilik müəllif tərəfindən fakültativ və məcburi olaraq fərqləndirilirdi. Belə ki, fakültativ forma əsasən vətəndaşların xeyriyyəçilik məqsədilə verdiyi vəsaitlərin dövlət tərəfindən yardıma ehtiyacı olanlar arasında bölünməsi ilə xarakterizə olunursa, icbari forma dövlət sosial sığortasının mahiyyətinə uyğun olmaqla toplanılan sığorta vəsaitləri hesabına qanunla müəyyən edilmiş tələblərə cavab verən ehtiyacı olan şəxslərə təminat verilməsini nəzərdə tutur [4, s. 20-21].

Cəmiyyətin əksər təbəqəsini əhatə edən sosial təminat hüququ institutu olması səbəbi ilə sosial sığortanın tarixi inkişafı və formalaşması məsələləri hüquqşünaslarla yanaşı, iqtisadçı və sosioloqların da araşdırma predmeti olmuşdur. Əgər hüquq, iqtisadi ədəbiyyatlarda sosial təminatın inkişafının insan cəmiyyətinin yaranması ilə eyni zamanda baş verməsi fikri irəli sürülürsə [1, s. 16, 2, s.35], onun mühüm institutu kimi sosial (icbari) sığortanın isə əsasən kapitalizmin (bazar iqtisadiyyatının) inkişafı ilə əlaqədar yaranan sosial risklərlə bağlı formalaşdığına dair mövqelər mövcuddur [3, s. 5].

Aparılan araşdırmalar “sosial sığorta”nın mühüm elementləri kimi çıxış edən sığorta risklərinin (hadisələri) dairəsinin müəyyənləşdirilməsi, sığortanın formalaşması üzrə maliyyə mənbələri, sosial sığortanın könüllü yaxud icbari olması məsələsi, onun hüquqi-normativ bazasının yaradılması və s. önəm kəsb etdiyini göstərməkdədir [4, s. 31].

M.N.Əliyevə görə insanların sosial xarakterli risklərdən (hadisələrdən) maddi baxımdan müdafiəsinə olan obyektiv zərurət ictimai münasibətlərin xüsusi növü kimi sosial təminat münasibətlərinin mövcudluğu üçün ilkin şərt rolunu oynayır. Həmçinin, müəllifin fikrincə dövlət sosial sığortası işçilərin məcburi sosial təminatı sistemi kimi çıxış edir və bu mənada sosial sığortanın mahiyyəti obyektiv hallara görə işçinin gəlirinin azal-

ması və ya itirilməsinə səbəb olan sosial sığorta hadisəsinin (riskinin) icbari qaydada sosial sığorta fonduna sığorta ödəmələri edən işçi və işəgötürən arasında bölüşdürülməsində ifadə olunur [6, s.19]. Müəllifin fikri ilə razılışaraq, həmçinin hesab edirik ki, sosial təminat münasibətlərinin növlərindən biri kimi sosial sığorta ilə bağlı münasibətlərin də yaranmasını zəruri edən əsas faktor məhz insanların həyatında sosial sığorta risklərinin baş verməsi çıxış edir.

Sosial risklərin mühüm şərt olduğunu qəbul etməklə yanaşı icbari sosial sığortadan danışarkən onun inkişafının demək olar ki, bütün mərhələlərində bu və ya digər şəkildə rol almış “dövlət faktoru” və onun müxtəlif sosial sığortanın sistemlərinin (modellərinin) tətbiqindəki siyasi, iqtisadi və hüquqi rolu da qeyd edilməlidir.

E.E. Maçulskaya sosial sığortanın həyata keçirilməsində hər bir halda təminatçı kimi çıxış etməli olduğunu hesab etdiyi dövlətin, sosial sığorta münasibətlərində iştirakının zəruriliyini aşağıda qeyd olunan xüsusiyyətlərdə görürdü. Birincisi, dövlətin təminatçısı olduğu məcburi sosial sığorta sistemi fərdi sığortalara münasibətdə daha etibarlıdır. İkincisi, icbari sosial sığorta dövlətin gəlir əldə etmək kimi bir məqsədinin ola bilməməsi səbəbindən daha az maliyyə hesabına başa gəlir. Üçüncüsü, bu sığorta forması fərdi sığortadan fərqli olaraq kapital qoyuluşu tələb etməyən və müəyyən hallarda fərdi sığortanın sığortalanmasında maraqlı olmayacağı təhlükəli sığorta risklərini əhatə etməsi ilə səciyyələnir. Dördüncüsü, yaşayış üçün zəruri vəsaitlər təqdim etməklə yanaşı, dövlət təminatlı sosial sığorta eyni zamanda qeyri-dövlət təşkilatlarının təmin etmədiyi digər profilaktik məqsədlərə də xidmət edir [3, s. 25].

Digər müəllif, V.Q.Yaroçkiy dövlətin icbari sosial sığortanın tərəfləri olan işçi və işəgötürən arasındakı münasibətlərə təsirini üç mühüm məsələnin həllində görürdü və bunlara, müvafiq olaraq, dövlətin həmin münasibətlərə müdaxilə imkanını, belə müdaxilənin faktiki mümkünlüyü və həyata keçirilməsi və dövlətin belə müdaxiləyə hüququnun olmasını aid edirdi. Müəllifə görə bəhs olunan “müdaxilə”, mahiyyət etibarilə dövlət hakimiyyətinin bu cür müdaxilə vəzifəsini öz üzərinə götürməsi, eləcə də maraqlı subyektlərin

özlərində ədalət hissini inkişaf etməsi zərurəti ilə bağlı olmalıdır. Müəllifin fikrincə, sosial sığorta icbari xarakter daşmalı və əmək münasibətlərində işçi “sığortaolunan” statusunda, dövlət isə gəlir əldə etməkdə maraqlı olmayan və sığorta ödənişlərinin ödənilməsinə cavabdehlik daşıyan müvafiq orqanın timsalında “sığortaçı” qismində çıxış etməli idi. “Sığorta edən” qismində isə, öz növbəsində, cəmiyyətdən fərqli olaraq işçilərin əməyindən daha çox xeyir əldə edən sahibkarların çıxış etməsinin daha ədalətli olduğunu hesab edirdi [4, s.38].

Qərb ölkələri üzrə sosial sığorta sistemlərini araşdıran müəlliflər D.M.Katler və R.Conson, öz növbələrində, sosial sığortanın yaranmasına dair çoxsaylı iqtisadi və siyasi nəzəriyyələrin olmasını qeyd edirlər. Müəlliflərə görə belə nəzəriyyələrə misal olaraq, kapitalizmin inkişafı ilə iqtisadi həyatın qeyri-stabil olması və nəticə etibarilə sosial sığorta formasına ehtiyac duyulan sosial təminat (təhlükəsizlik) həlqəsinin yaranmasına əsaslanan nəzəriyyə, yaxud siyasi legitimliyin qazanılması məqsədilə seçilməmiş hökumətlərin sosial təminat yönümlü fəaliyyətlərində əhaliyə müəyyən rolun verilməsinə əsaslanan nəzəriyyə və s. göstərilə bilər [8, s.88].

Yuxarıda istinad olunan müəlliflər tərəfindən sosial sığorta və onun icbari xarakteri ilə bağlı yanaşmalar Azərbaycan da daxil olmaqla hazırda qüvvədə olan əksər dövlət icbari sosial sığorta sistemlərində bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmışdır. Odur ki, məqalə çərçivəsində Azərbaycanda sosial sığortanın inkişafı və dövlətin pozitiv anlamda bu prosesə etdiyi “hüquqi müdaxilə”nin araşdırılması icbari sosial sığorta sisteminin (modelinin) və onun özünəməxsus inkişaf xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi baxımından əhəmiyyətli bir addımdır.

Araşdırma məqsədləri baxımından hesab edirik ki, Azərbaycanda sosial sığortanın yaranması və tarixi inkişafını aşağıda qeyd olunan dörd ümumi mərhələdə nəzərdən keçirmək mümkündür. Bu mərhələlər aşağıdakı kimi təsnifləşdirilə bilər: **1) Azərbaycanın müsəlman dünyasının tərkib hissəsi kimi orta əsrlər, eləcə də xanlıqlar və çar Rusiyası dövrü (1918-ci ilədək); 2) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü (1918-1920); 3) Azərbaycan SSR dövrü (1920-1991);**

4) Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin bərpa edildiyi 1991-ci ildən sonrakı dövr.

Məqalənin girişində də qeyd olunduğu üzrə tarixən müsəlman şərqində İslam dinin təsiri ilə ictimai münasibətlər əsas etibarilə şəriət qanunları əsasında tənzimlənmişdir. Odur ki, orta əsrlərdə Azərbaycanda mövcud olan dövlətlərdə hüquqi sistem məhz şəriət prinsipləri və dini normalar əsasında qurulmuşdu. Belə ki, İslam dini xeyriyyəçiliyin mütəşəkkil təşkilini təbliğ edən ilk din olmaq özəlliyinə sahib olmaqla özündə *xeyriyyə, zəkat və sədəqəni* əhatə etməkdədir. Əgər xeyriyyə hər hansı bir yaxşılıq edilməsinə yönələn əməl, o cümlədən şəxsin öz mülkiyyətindən müəyyən hissələrin könüllü sərf edilməsi ilə başqasına yardımını nəzərdə tutursa, sədəqə hərfi mənada düzgünlüyü ifadə etməklə müxtəlif hallarda (bəzən yol verilən pis bir əməlin bağışlanması niyyətilə) maddi dəstək göstərilməsini, zəkat isə daha geniş anlamda ehtiyacı olanların çətin vəziyyətdən çıxması və ya vəziyyətlərinin yüngülləşdirilməsi məqsədilə edilən yardımını ifadə etməkdədir [9, s.11].

İslam şərqində müasir hüquq elminin müxtəlif sahələrinə aid normalarla yanaşı, ümumilikdə orta əsrlər şərq dövlətlərində, o cümlədən Azərbaycanda sosial təminat münasibətlərinin mənbələri kimi qəbul edilə biləcək tənzimləyici normaların (qanunların, fərmanların) mövcudluğu barədə dəqiq fikir söyləmək çətinidir. Bununla belə, dövlətçilik tariximizdə ayrı-ayrı hökmdarlar və dövlət xadimləri tərəfindən yoxsullara və ehtiyacı olanlara maddi yardımların edilməsinə dair tarixi faktlar mövcuddur. Odur ki, nə xanlıqlar dövründə, nə də ki ondan öncəki dövlətçilik tariximizdə sosial təminata dair qanunvericilik olmamış, ayrı-ayrı şəxslərə edilən yardım və təminatlar isə əsasən xanların, sultanların və digər hökm sahiblərinin fərmanlarına əsaslanmaqla fərdi xarakter daşmışdır [7, s.35].

Müasir anlamda sığortanın, o cümlədən sosial sığortanın Azərbaycanda tətbiqi və formalaşması əsasən XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində neft sənayesinin və xarici investorların ölkəyə cəlb edilməsi ilə əlaqədar sahibkarlığın müxtəlif sahələrinin inkişafı ilə bağlı olmuşdur.

Kapitalist istehsalının genişlənməsi şəraitində

insan əməyinin əsas yaşayış vasitəsinə çevrilməsi və mövcud, eləcə də yeni yaranan sənaye sahələrində tətbiqinə başlanılması bədbəxt hadisə və peşə xəstəlikləri nəticəsində əmək qabiliyyətinin itirilməsi, işsizlik, ailə başçısının vəfatı halında ailənin saxlanması kimi vacib həyatı hallarda işçilərin maddi təminatının həyata keçirilməsini zəruri etmişdir. İlk dövrlərdə vəsaitlərinin işəgötürənlərin nəzarəti və mülahizəsi əsasında sərf edildiyi, işçi və işəgötürənlərin sığorta haqları hesabına formalaşan qarşılıqlı yardım kassaları, sonradan bu sahədə idarəetmə və işçilərin sosial risklərdən təminatını daha mütəşəkkil və əhatəli olaraq təmin edən qanunvericilik aktlarının qəbulu ilə müşayiət olunmuşdur.

Beləliklə, əvvəllər işçi və işəgötürənin “daxili işi” olaraq qəbul edilərək sosial risklərə qarşı maddi baxımdan hazır olmaq məqsədilə formalaşdırılan və dövlətin, onun hakim təbəqəsinin üzərindən işçi sinfinin sosial təminatı ilə bağlı böyük bir yükü götürməyə xidmət edən yardım kassalarının mövcudluğu, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən əməkçilərin əmək və sosial təminat hüquqlarının müdafiəsinə yönələn sosial hərəkətlərin artması ilə tədricən öz əhəmiyyətini itirir və ya əməkçilərin sosial hüquq və maraqlarının təmini çərçivəsində mahiyyətini dəyişirdi.

Kapitalizmin formalaşması fonunda çar rusiyasında 1918-ci ilədək qəbul edilən əhalinin sosial müdafiəsi ilə bağlı qərar və dekretlər Cənubi Qafqazın digər müstəmləkə bölgələrində olduğu kimi Azərbaycana da müəyyən formada şamil olunmuşdur. Lakin, qəbul olunan aktların Azərbaycanda yaşayan əhaliyə tətbiqi dərhal baş vermişdir. Belə ki, çarizm dövründə hələ 1901-1903-cü illərdə əməkçilərin sosial müdafiəsi sahəsində ilkin qanunların qəbuluna baxmayaraq, Azərbaycanda ağır əmək şəraitində çalışan fəhlələrin sosial təminatı ilə bağlı çar hökumətinin və sahibkarların əməli fəaliyyəti yalnız 1903-1914-cü illər ərzində baş verən Bakı fəhlələrinin tətillərinin nəticəsi olaraq ortaya çıxmışdır.

1903-cü il iyul və 1904-cü il dekabrda baş verən tətillərinin işçilərin əmək və sosial təminat hüquqlarının təminində xüsusi yeri olmuşdur. 1903-cü iyul ayında başlayan tətillər Bakının Qara və Ağ şəhərlərini, Bibiheybəti, Balaxa-

nı-Sabunçu neft sənaye rayonunu əhatə etməklə kütləvi xarakter ala bilmişdi. Azərbaycanlı və o cümlədən müxtəlif millətlərdən olan fəhlələrin iştirak etdiyi bu tətildə əvvəlki tətillərdən fərqli olaraq tətillər, mətbuat və yığıncaq azadlıqları kimi siyasi tələblər də irəli sürülmüşdü. İyulun 22-nə qədər davam edən tətillər irəli sürdüyü tələblərin cüzi hissəsinin yerinə yetirilməsi ilə nəticələnmişdir.

İrəli sürülən tələblərin təmini baxımından önəmli tətillər hərəkətləri kimi 1904-cü il dekabr ayının əvvəllərində “Balaxanı və Bibiheybət fəhlələri təşkilatının” və 12 dekabr tarixində «Xəzər-Qara dəniz cəmiyyəti» fəhlələrinin tətillərini xüsusilə qeyd edilməlidir. Tətillər komitəsi tərəfindən neft sahibkarlarına təqdim olunması məqsədilə əsasən iqtisadi olmaqla, eyni zamanda əmək, sosial-məişət şəraiti ilə bağlı tələblərin daxil olduğu 34 maddədən ibarət tələbnamə hazırlanmış və tətillər hərəkətinin mütəşəkkilliyi və qətiyyətini görən neft sahibkarları verilən tələblər əsasında danışıqlara getməyə məcbur olmuşdu. Aparılan danışıqlar 30 dekabr 1904-cü il tarixində uğurla başa çatmış və tərəflərin nümayəndələri arasında çarizm dövründəki ilk kollektiv müqavilə sayılan və tarixə «Mazut Konstitusiyası» adı ilə daxil olan müqavilə imzalanmışdır.

Əsas etibarilə fəhlələrin əmək şəraitinin mühüm şərtləri olaraq iş vaxtı, əmək haqqı, sosial-məişət, sanitariya-gigiyenik şəraitin, eləcə də əməyin təşkili ilə bağlı digər önəmli dəyişikliklərin edilməsinə dair hüquqi tənzimləmələri əhatə etmiş olsa da, qeyd olunan müqavilənin 14-cü bəndi özündə sosial sığorta riski ilə bağlı olan yalnız bir müddə – *işçinin xəstəliyi ilə əlaqədar əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi halında işçinin əmək haqqının yarısının yarım ay müddətində saxlanılmasını və işçinin müalicəsinin müəssisə hesabına aparılmasını nəzərdə tuturdu.*

Mazut Konstitusiyasının bağlanması ilə əldə edilən uğur 1906-cı ilin ortalarında yaradılan “Bakı neft sənayesi fəhlələrinin İttifaqı” ilə yeni bir dönəmə qədəm qoymuş oldu. Sonradan müxtəlif adlar altında fəaliyyətini davam etdirən itti-faq işçilərin sosial təminatı, tibbi müalicə və müayinəsinin təşkili və təmini məsələlərində mühüm rol oyanmışdır.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Bakı da daxil olmaqla imperiyanın bir çox yerlərində baş tutan və icbari sığortanın tətbiqi ilə bağlı tələbləri əhatə edən fəhlə tətilləri işçilərin maraqları nəzərə alınmaqla müəyyən müsbət dəyişikliklərə gətirib çıxara bilmişdi.

Ümumilikdə, bəhs olunan dövrdə imperiya miqyasında mövcud olan sığorta imkanları fərdi və kollektiv olması ilə fərqlənirdi. Birincidən fərqli olaraq, ikinci halda sığorta cəmiyyətləri sahibkarlara birbaşa müqavilə bağlayır və istehsalatda baş verə biləcək bədbəxt hadisələrə görə işçilərə müəyyənləşdirilmiş sığorta ödənişlərini ödəməyi öhdələrinə götürürdülər. Bu isə öz növbəsində, işəgötürənləri işçilər qarşısında baş vermiş bədbəxt hadisələrə görə 15 may 1901-ci il tarixli «İşəgötürənlərin təqsiri ucbatından istehsalat zədəsi almış dağ-mədən sənayesi işçilərinin pensiyaları haqqında» qanunvericilik aktı və sonradan 2 iyun 1903-cü ildə qəbul olunan «Bədbəxt hadisələr nəticəsində zərərçəkmiş şəxslərə vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsi» haqqında qanunu ilə müəyyən olunan mülki məsuliyyətdən və eləcə də zərərçəkən işçinin xəsarətlə bağlı məruz qaldığı maddi itkilərdən mühüm dərəcədə azad etmiş olurdu [10, s. 24]. 2 iyun 1903-cü il tarixli Qanun işçiləri baş vermiş bədbəxt hadisənin işəgötürənin təqsiri ucbatından baş verməsini sübuta yetirmək öhdəliyindən azad edirdi, lakin digər tərəfdən işəgötürənə hadisənin baş verməsinin işçinin istehsalat şərtləri və şəraiti bağlı olmayan qəddi və ya kobud ehtiyatsızlığı ilə bağlı olduğunu sübut etmək hüququ verirdi.

Eyni zamanda, sosial sığortanın əsasları hesab edilən aktlar arasında, həmçinin 1912-ci il tarixli Üçüncü Dövlət Duması tərəfindən təsdiq edilən «Xəstəlik hallarında işçilərin təminatı», «İşçilərin istehsalatda bədbəxt hadisələrdən sığortası» və «İşçilərin sığortası məsələləri üzrə Şuranın yaradılması haqqında» və «İşçilərin sığorta məsələlərində iştirakın təsdiqi ilə bağlı» qanunvericilik aktlarını qeyd etmək olar.

Qeyd olunan 1912-ci il tarixli qanunlar özündə sosial sığortanın həmin dövrdə digər ölkələrdə olan bir sıra ümumi prinsiplərini əks etdirməsi baxımından qəbul edildiyi dövr üçün mütərəqqi qanunvericilik aktları hesab edilirdi. Belə ki, bəhs

olunan qanunlar çar Rusiyasının mövcudluğu şəraitində siyasi rejimin liberallaşdırılması baxımından mühüm addım hesab olunmaqla, sosial sığorta vəsaitlərinin formalaşdırılmasında dövlət, sahibkar və işçilər arasında kompromisin əldə olunması ilə nəticələnən sosial tərəfdaşlıq prinsipinin təmin olunması hesab edilirdi [11, s.352]. Bununla belə, qeyd olunmalıdır ki, qanunlar əhatəlilik və universallıq baxımından yetkin deyildi və yalnız iki növ – bədbəxt hadisələrdən və xəstəlikdən sığortanı nəzərdə tuturdu. Belə ki, özündə bütün mümkün sosial sığorta risklərini əks etdirməyən həmin aktlar sənayenin müəyyən sahələrinə və müəyyən ərazilər üzrə işçilərə şamil olunmurdu¹. Mövcud sığorta sistemi isə işəgötürənlər və işçilərin ödədiyi sığorta haqları hesabına fəaliyyət göstərir, bədbəxt hadisələrdən sığorta isə yalnız işəgötürənin vəsaiti hesabına təmin edilirdi.

Ümumiyyətlə, 1917-ci il oktyabr inqilabına qədər olan dövrdə sosial sığorta qanunvericiliyi sahəsində aparılan liberallaşdırma siyasəti, çar və sovet hakimiyyətinin qurulması arasındakı müddətdə fəaliyyət göstərən müvəqqəti hökumət tərəfindən 25 iyul 1917-ci il tarixli «xəstəlik halında sığorta təminatı» və 17 oktyabr 1919-cü il tarixli «analığın müdafiəsinə dair» qərarların qəbulu ilə davam etdirildi. Qeyd olunan qərarlarla sığortalanların, həmçinin mövcud qanunvericiliyin tətbiq olunduğu ərazi vahidlərinin (Sibir və Mərkəzi Asiya) dairəsi daha da genişləndirildi.

Sovet hakimiyyətinin sosial sığorta sahəsində bilavasitə əməli fəaliyyəti isə Xalq Əmək Komissarlığının bütöv sosial sığortanın tətbiqinə dair 30 oktyabr 1917-ci il tarixli bəyanatı ilə başlandı. Belə ki, bəyanat görə istisnasız olaraq bütün muzzdlu işçilərin sığorta ilə əhatə olunması, əmək

¹Qəbul olunan qanunlar işçilərin təxminən 1/6 hissəsini əhatə edirdi və dəmiryolu, dənizçilik, ticarət, tikinti və bir sıra digər sahələr üzrə işçilərin sığortalanmasını istisna edirdi. Həmçinin, sığorta sisteminin fəaliyyəti əsasən işçilərin ödədiyi və qazanclarının 3%-i həddində olan icbari sığorta haqları (işəgötürənlər işçilərin ödədiyi sığorta haqqının 2/3 hissəsi həcmində sığorta haqqı ödəyirdi) hesabına formalaşdırdı. Odur ki, sığorta xəcləri ilə bağlı yükün böyük hissəsi işçilərə aid edilmişdi. Qanunlar yalnız Rusiyanın Avropa hissəsi və Qafqaz bölgəsinə şamil olunurdu.

qabiliyyətinin itirilməsinin bütün növləri üzrə sığorta təminatı və bu zaman tam əmək haqqının ödənilməsi, sığortaolunanlardan sığorta haqlarının tutulmasının dayandırılması və sığorta üzrə bütün xərclərin sahibkarlara aid edilməsi kimi məsələləri nəzərdə tuturdu.

Qısa bir müddət sonra, Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 11 dekabr 1917-ci il tarixli "İşsizlikdən sığorta haqqında" qərarı və 22 dekabr 1917-ci il tarixli "xəstəlik hallarında sığorta haqqında" dekreti qəbul edildi. Hər iki aktın 1-ci hissəsinə əsasən onların Rusiya respublikasının bütün ərazisində qüvvədə olması və milliyyətindən, dinindən və sair mənsubiyyətindən asılı olmayaraq əməyin bütün sahələri üzrə işləyən əməkçilərə² tətbiq edilməsi müəyyən olunurdu.

İşsizliklə bağlı qərar əsasən işsizliyin başlaması və onun davam etməsi əmək birjaları və peşə ittifaqları vasitəsilə yerli işsizlik kassaları tərəfindən müəyyən edilir və işsizliyin başlamasının dördüncü günündən etibarən sığorta ödənişi hesablanırdı. Qərarın 6-9-cu hissələrinə əsasən işsizlik ödənişlərinin maliyyə mənbəyi olaraq gəlirdən, əmlak və vərəsəlikdən hesablanmalı progressiv verginin tətbiqi göstərilirdi. Lakin, belə verginin tətbiq edildiyi 1922-ci ilədək olan müddət ərzində sığorta ödənişləri sahibkarların yerli işsizlik kassalarına ödəməli olduğu əmək haqqı fondundan faiz (3%-dən az olmayaraq və mövsümi işlərdə işləyənlərə münasibətdə isə əmək haqqının 5% nisbətində olmaqla) şəklində müəyyən olunan sığorta haqları hesabına vahid ümumrusiya işsizlik fonduna toplanılan vəsaitlər hesabına təmin edilirdi. Yerli işsizlik kassalarının idarəçiliyi üzvlərinin $\frac{3}{4}$ -ü yerli peşə ittifaqları şurası və $\frac{1}{4}$ -i yerli xəstəliklər üzrə kassasının nümayəndə-

lərindən ibarət olan komitə həyata keçirirdi.

Xəstəliklərdən sığorta haqqında ikinci qərara əsasən isə xəstəlik halında sığorta işçiyə tibbi yardım və xəstəliklə bağlı müavinət ödənişlərini nəzərdə tuturdu və müavinət yardımı xəstəliklə əlaqədar əmək qabiliyyətinin itirilməsi halında (buraxılan iş günlərinə görə əmək haqqının tam məbləğdə ödənilməsi formasında), sığortaolunan hamiləlik və doğumu halında (doğumdan əvvəl və sonra 8 həftə müddətində tam əmək haqqı məbləğində ödənilməklə) və ölməsi ilə əlaqədar dəfn xərclərinə görə edilirdi. Xəstəlik üzrə sığorta kassaların sığorta ödənişləri üzrə maliyyə mənbəyi kimi isə əsasən sahibkarların iştirakçıların əmək haqlarının 10% miqdarında ödədiyi sığorta haqları hesabına formalaşırıdı.

Qeyd olunmalıdır ki, 1917-ci il oktyabr inqilabından sonra bolşevik hökuməti Üçüncü Dövlət Dumasının qəbul etdiyi qanunların mahiyyət etibarilə əməkçilərin maraqlarına xidmət etmədiyini iddia edərək alternativ sosial sığorta proqramının yaradılmasını zəruri hesab edirdi. Belə olan təqdirdə isə sosial sığortanın bir təminat forması olaraq mövcudluğu ilə bağlı iki yanaşmadan biri qəbul edilməli idi. Belə ki, əgər daha sərt mövqe ümumilikdə sosial sığorta institutunun aradan qaldırılması və əvvəlki qəbul edilən qərar və dekretlərin ləğvi idisə, nisbətən daha məqbul seçim sosial sığortanın "tam dövlət nəzarəti" altında fəaliyyət göstərəcək təminat sistemə çevrilməsi idi, hansı ki, sonradan bu yanaşma əsas götürüldü.

Həmçinin, qeyd olunmalıdır ki, 1917-ci ilin ortalarından başlanılan liberal siyasət nəticəsində qəbul edilən qanunvericilik aktları sığorta risklərinin dairəsinin və təminatı şərtlərinin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, eyni zamanda Azərbaycanın da daxil olduğu ümumrusiya miqyasında qüvvədə olması və tətbiqinin müəyyən edilməsi ilə də səciyyəli idi.

Şərqdə ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından sonra da Azərbaycanda sosial təminat (sığorta) ilə bağlı problemlərinin həlli məsələləri yeni yaranmış dövlətin daxili siyasətinin əsas prioritetlərdən biri olaraq müəyyən edilmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1918-ci il sentyabrın 17-də Gəncədən Bakıya

²11 dekabr 1917-ci il tarixli Qərarın 2-ci hissəsinə əsasən, onun qüvvəsi müvafiq ərazi üzrə yerli və sahə peşə ittifaqları tərəfindən müəyyən edilən orta əmək haqqının müvafiq ərazidə çalışan işçilərin orta əməkhaqqının üç mislindən artıq daimi qazancı olan şəxslərə şamil edilmirdi. Öz növbəsində, 22 dekabr 1917-ci il tarixli dekretə görə isə müəssisələrdə yüksək vəzifələrdə çalışan şəxslər (idarəçilər, ustalar, mühəndis, hüquqşünas və s.), eyni zamanda müstəqil vəzifə sahiblərinə, müvafiq ərazidə çalışan işçilərin orta əməkhaqqının üç mislindən artıq daimi qazanclarının olması halında dekretin qüvvəsinin şamil olunmadığı müəyyən olunurdu.

köçdükdən sonra, 1 oktyabrın 1918-ci ildə Bakı Xalq Komissarları Sovetinin neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqındakı dekret və sərəncamlarını ləğv edilmiş və bütün neft sənayesi müəssisələri və onların hazır məhsulları keçmiş sahiblərinə qaytarılmışdı. Neft sənayesi müəssisələrinin milliləşdirilməsi ilkin mərhələdə dövlət siyasətinin əsas mərkəzi sayılan Bakıda fəhlələr arasında narazılığa səbəb olduğundan, fəhlələrin əmək və sosial təminatı ilə bağlı əhatəli tədbirlərin görülməsi zəruri idi.

Bu baxımdan, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 7 dekabr 1919-cu ildə keçirilən ikinci qurultayında Müsavat Partiyasının Bəyannaməsinin "Əməliyyə və yaxın məqsədlər" adlanan ikinci hissəsinin geniş və ətraflı müzakirə olunan 5-ci bölməsi məhz fəhlələrin əmək şəraiti və sosial hüquqları ilə bağlı olmuşdur. Həmin bölməyə əsasən fəhlələrin aşağıdakı göstərilən məsələlər üzrə əmək şərtlərinin yaxşılaşdırılması və sosial müdafiəsi təmin edilməsinə önəm verildiyi görülməkdədir:

1. Fəhlələri ağır, məşəqqətli zəhmətdən qurtarmaq üçün, hər bir muzdur, qulluqçu, əmələ və fəhlənin iş günü 8 saatdan artıq olmamalı, onlara kişi və qadın olmasından asılı olmayaraq həftədə 24 saatlıq istirahət günü müəyyənləşdirilməlidir;

2. 16 yaşına qədər uşaqların işləməsi qadağan olunmalı, 16–18 yaşında uşaqlar gündə yalnız 6 saat işləməlidirlər;

3. Qadınların onların sağlamlığı üçün zərərli olan işlərdə çalışması qadağan edilməli, hamilə qadınlar doğuşdan 4 həftə qabaq və 6 həftə sonra, əmək haqları saxlanılmaqla, işdən azad olunmalıdırlar. Qadınların işlədiyini fabrik və zavodların yanında südəmər uşaqlar üçün körpələr evi yaradılmalı, uşaq əmizdirən ana hər 3 saatdan bir yarım saat işdən azad edilməlidir;

4. İş qabiliyyətini tamamilə və ya qismən itirmiş fəhlələr üçün sərmayədarlardan alınan vergi hesabına dövlət tərəfindən xüsusi sığorta fondu yaradılmalı və əmək haqqı nağd pulla ödənilməlidir;

5. Sahibkarlar tərəfindən fəhlələrin yaşayışı üçün ayrılmış evlərin və iş yerlərinin fəhlələrin sağlamlığına müvafiq olmasına iş verənlərin nüfuzundan asılı olmayan səhiyyə orqanlarının nəzarəti təmin edilməli, əmək qanunlarını pozan iş

sahibləri cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmalıdır;

6. Hər bir emalatxana, fabrik və zavodlarda yarısı iş sahibləri, yarısı isə fəhlələrdən ibarət xüsusi komissiyalar yaradılmalıdır. Emalatxanalarda, fabrik və zavodlarda fəhlə əməyindən istifadəyə nəzarət məqsədilə müfəttişlər təyin edilməlidir [5, s. 406].

"Müsavat" partiyasının Bəyannaməsində də müəyyən edildiyi üzrə hər bir muzdur, qulluqçu, əmələ və fəhlənin ağır və məşəqqətli zəhmətdən qurtarmaq üçün yuxarıda qeyd olunan məsələlərin təmini vacib hesab edilir və bu Cümhuriyyətin müvafiq sahə üzrə aparmaq niyyət və əzmində olduğu islahatın başlanğıc müddəaları, prinsipləri rolunu oynayırdı. Hesab edirik ki, işçilərin əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından sığortalanmasının təşkili və sığorta fondlarının yaradılması, habelə işçilərin tibbi sığortasının təmini üzrə irəli sürülən proqram müddəaları çar Rusiyasının 1912-ci il tarixli qanunları ilə tətbiq edilməyə başlanılan sosial sığorta qaydalarının daha da təkmilləşdirilməklə həyata keçirilməsinə istiqamətlənmişdi.

Lakin, təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, bolşeviklərin təsiri ilə parlamentin sosial fraksiyaları bir çox hallarda fəhlə tətillərindən məhz Cümhuriyyət hakimiyyətinə qarşı sui-istifadə etməklə siyasi məqsədlər güdür, geniş təbliğatla fəhlələrin tətillə və nümayişlərini təşkil edirdilər. Bu isə yeni yaranmış bir dövlət olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətdə fəhlə məsələsinin həlli ilə bağlı ardıcıl islahatlar aparmasını əlavə olaraq çətinləşdirir və bu yolda süni maneələr yaradırdı³.

27 aprel 1920-ci il tarixində rus-bolşevik isti-

³1919-cu il mayın 6-da keçirilən Parlament iclasında gündəlikdə duran məsələlər təxirə salınaraq həmin gün Bakıda keçirilən ümumbakı fəhlə tətillə barədə məsələ müzakirə olunmuşdur. Tətillə əlaqədar ilk olaraq çıxış edən Məhəmməd Əmir Rəsulzadə öz çıxışında "Bu tətillə elan edən fəhlə konfransı adından sui-istifadə edən təşkilatdır. Onlar bu tətillənin məqsədinin iqtisadi tətillə olduğunu deyirlərsə də, fəqət onların məqsədlərinin nədən ibarət olduğu kimsədən ötrü gizli deyil" fikrini səsləndirmiş, hökumət adından çıxış edən baş nazir Nəsim bəy Yusifbəyli tətillərin iqtisadi deyil, hökumətə qarşı yönəldilmiş sifət siyasi addım olması və tətillənin təşkilatçıların "hər vasitə ilə Azərbaycanı Rusiyaya ilhaq etmək" istədikləri fikrini bildirmişdi [5, s. 406].

lası nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin hakimiyyətinə *de-fakto* son qoyulması ilə əlaqədar digər sahələrlə yanaşı sosial sahədə, o cümlədən sosial sığorta məsələlərində aparılması planlaşdırılan islahatların tam olaraq həyata keçirməsi mümkün olmadı. Lakin, mövcud olduğu qısa dövr ərzində Cümhuriyyət hökuməti tərəfindən əməkçilərin pensiya və sığorta məsələləri üzrə bir sıra normativ sənədlər, o cümlədən 28 avqust 1918-ci il tarixli “Pensiya haqqında qanun layihəsinin tərtib olunması üçün komissiya yaradılması haqqında” və 27 avqust 1919-cu il tarixli “Pensiya nizamnaməsinin hazırlanması üzrə komissiyanın yaradılması haqqında” qərarlar⁴ qəbul etmiş, “Azərbaycan Respublikası Dəmir Yol Nazirliyinin xətti üzrə dəmir yollarında xidmət etmiş şəxslərin xidmət illərindən sonra təminatı haqqında Əsasnamə” təsdiq edilmişdi. Xidmət illərinə, yaşa və əlilliyə görə pensiya sığortasının nəzərdə tutulduğu Əsasnaməyə görə qeyd olunan təminatlar işçilərin sığorta kassasına ödədikləri sığorta haqları hesabına icbari pensiya sığortası qaydasında həyata keçirilirdi [9, s.27].

Azərbaycanın növbəti dəfə rus istilasına məruz qalması ilə bağlı olaraq əmək və sosial sığorta ilə bağlı hüquqi tənzimləmənin də aid olduğu fəhlələrin sosial təminatı artıq müstəqil dövlətçilik adı altında deyil, ümumittifaq qanunvericiliyinin tərkib hissəsi kimi formalaşmağa davam etmiş, SSRİ əmək və sosial təminat qanunvericiliyi Azərbaycan SSR-in müvafiq qanunvericilik aktlarının qəbulu ilə tətbiq edilmişdir.

Mərkəzləşdirilmiş idarəetməyə nail olunması üzrə dövlət siyasətin tərkib hissəsi kimi SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin (MİK) 12 noyabr 1923-cü il tarixli qərarı ilə əmək və sosial müdafiə sahəsində idarəçiliyi həyata keçirən qurum kimi SSRİ-nin Xalq Əmək Komissarlığı (XƏK) yaradıldı.

Daha sonra isə SSRİ MİK-in 13 fevral 1925-ci il tarixli qərarı ilə SSRİ XƏK-in nəzdində Sosial Sığorta üzrə İttifaq Şurası təsis edildi. İttifaqa daxil olan ölkələr kimi Azərbaycan SSR Xalq

Əmək Komissarlığının nəzdində də fəaliyyət göstərən eyni adlı şuranın əsas fəaliyyət istiqamətləri sosial sığorta sahəsində olan münasibətlərin faktiki və hüquqi tənzimi məsələləri ilə bağlı idi və müvafiq sahədə qəbul edilən normativ hüquqi bazanın formalaşdırılması və tətbiqini təmin edirdi. Şura tərəfindən müxtəlif illərdə qəbul edilən qərarlarla sosial sığorta üzrə tariflərin, dövlət müəssisə və təşkilatlarında sosial sığorta tariflərinin müvəqqəti güzəştli rejiminə dair, uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik müavinət, dəfn müavinəti ilə bağlı qaydalar, qısamüddətli, təsadüfi işlərdə çalışanların sosial sığortası və s. sosial sığorta ilə bağlı normaların dəqiqləşdirilməsi və tətbiqi üzrə hüquqi tənzimləmə işləri aparılırdı.

SSRİ XKS-in işçilərin sosial təminatı sahəsində qəbul etdiyi mühüm qərarlardan biri kimi 14 mart 1928-ci il tarixli “Əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə sosial sığorta qaydasında təminatın dair Əsasnamə” qeyd olunmalıdır. Sonradan həmin normativ aktın müddəaları XKS-in 13 fevral 1930-cu il tarixli qərarı ilə qəbul edilən “Sosial sığorta üzrə pensiya və müavinətlər haqqında Əsasnamə” adı altında vahid bir sənəddə ümumiləşdirildi.

1928-ci il tarixli Əsasnamədən fərqli olaraq, ikinci normativ akt sosial sığorta ilə əhatə olunan əlillər və ailə başçısını itirən şəxslərlə yanaşı, həmçinin yaşa görə pensiya hüququna malik şəxsləri də əhatə edirdi. Azərbaycan SSR və digər ittifaq respublikalarının öz qanunvericiliklərini də uyğunlaşdırılmalı olduğu 1930-cu il tarixli Əsasnamənin II bölməsi əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi, uşağın anadan olmasına görə birdəfəlik ödəniş, dəfn və işsizlik hallarında müavinətlərin verilməsi məsələlərini də tənzimləyirdi. Qeyd olunan Əsasnamə 1 oktyabr 1956-cı ilədək qüvvədə oldu və həmin ildə qüvvəyə minən “Dövlət pensiyaları haqqında” Qanunun qəbulu ilə öz qüvvəsini itirdi.

Azərbaycan SSR və eləcə də digər ittifaq respublikalarında sosial sığortanın inkişafında mühüm mərhələ olaraq qiymətləndirilə biləcək hadisə 23 iyun 1933-cü ildə Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi, XKS və Həmkarlar İttifaqlarının Ümummilli Mərkəzi Şurasının (HİÜMŞ) qərarı ilə sosial sığorta institutunun həmkarlar ittifaqının tabeliyinə

⁴Bu qərarlar, müvafiq olaraq, pensiya qanunvericiliyinin layihəsinin hazırlanması ilə bağlı məsələlərin həlli, o cümlədən mülki və hərbi idarələrin pensiya nizamnamələrinin hazırlanması üçün komissiyaların yaradılmasını nəzərdə tuturdu.

verilməsi ilə bağlı olmuşdur. Qərara əsasən həmin tarixədək sosial sığorta ilə bağlı idarəetməni həyata keçirən SSRİ Milli Əmək Komissarlığının nəzdində Sosial Sığortanın İdarə Olunması Mərkəzinin bütün bazası və vəsaitləri HİÜMŞ-nin tabeliyinə verilmiş oldu. Müəssisələrdə sığorta vəsaitləri üzrə sığorta ödənişlərinin, sanatoriya-kurort yollayışlarının verilməsi və ümumilikdə sığorta vəsaitlərinin sərflənməsinə nəzarət müəssisədaxili həmkarlar ittifaqları komitələri tərəfindən həyata keçirilməyə başlandı.

Eyni zamanda, ilk dəfə 1936-cı ilin dekabrında qəbul edilən SSRİ Konstitusiyasının 120-ci maddəsi SSRİ vətəndaşlarının yaşlılıqla əlaqədar, həmçinin xəstəlik və əmək qabiliyyətinin itirilməsi zamanı maddi təminat hüququnun olmasını müəyyən etdi. Qeyd olunan maddəyə əsasən bu hüququn işçilərin və qulluqçuların sosial sığortasının dövlət hesabına hərtərəfli inkişafı ilə təmin edilməsi nəzərdə tutulurdu. 7 oktyabr 1977-ci il tarixli SSRİ Konstitusiyasının 43-cü maddəsi ilə isə vətəndaşların sosial təminat hüququnun istər sosial risklərin və sığorta olunanların dairəsi, həmçinin maliyyə əsasları baxımından daha geniş təminatlar nəzərdə tutmaqla ailə başçısının itirilməsi halında ailə üzvlərinin maddi təminatı, həmçinin sosial təminata olan hüququn kolxozçulara aid edilməsi və buna müvafiq olaraq sığorta ödəmələrinin dövlət büdcəsi ilə yanaşı kolxozlar hesabına da təmin olunması müəyyən olundu.

Öz növbəsində, Azərbaycan SSR-in 19 may 1921-ci il tarixli (eləcə də 1927-ci il tarixli) Konstitusiyası birbaşa olaraq vətəndaşların sosial təminata olan hüquqlarını təsbit etməsə də, Konstitusiyanın 17-ci maddəsinə əsasən SSRİ qanunlarının eynilə Azərbaycan SSR-də məcburi hüquqi qüvvəyə malik olması müəyyən edilirdi. Bu isə əmək və sosial təminat qanunvericiliyi sahəsində ümumittifaq səviyyəsində qəbul edilən aktların Azərbaycan SSR ərazisində də yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla tətbiq edildiyini göstərirdi.

21 aprelin 1978-ci il Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 4-cü maddəsi dövlət təşkilatları və ictimai təşkilatlar, vəzifəli şəxslərin SSRİ Konstitusiyasına, Azərbaycan SSR Konstitusiyasına və sovet qanunlarına əməl etməyə borclu olmasını müəyyən etməklə yanaşı, Konstitusiyanın 41-ci

maddəsində ilk dəfə olaraq birbaşa hüquq kimi Azərbaycan SSR vətəndaşlarının qocaldıqda, xəstələndikdə, əmək qabiliyyətini tamamilə və ya qismən itirdikdə, habelə ailə başçısını itirdikdə maddi təminat hüququna malik olmaları müəyyən edilmiş oldu. Həmin maddəyə görə bu hüquq fəhlələrin, qulluqçuların və kolxozçuların sosial sığortası ilə; əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə görə müavinətlərlə; yaşa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə dövlət və kolxozlar hesabına pensiyalar verilməsi ilə; əmək qabiliyyətini qismən itirmiş vətəndaşların işə düzəldilməsi ilə; qocalara və əlillərə qayğı göstərilməsi ilə, sosial təminatın başqa formaları ilə təmin olunurdu.

14 iyul 1956-cı il tarixli "Dövlət pensiyaları haqqında" Qanunun qəbulu ilə SSRİ vətəndaşlarının yaşlılıq, əmək qabiliyyətinin itirilməsi xəstəlik kimi sığorta hadisələri üzrə sosial təminatın pensiya və müavinət kimi formalarına olan hüquqlar ümumi olaraq vahid bir sənəddə öz əksini tapmış oldu. Həmin Qanunun 1-ci maddəsinə görə artıq dövlət pensiyası hüququna fəhlə və qulluqçular, hərbiçilər, ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrində, peşə məktəblərində, ümumtəhsil məktəblərində və kadr hazırlığı üzrə kurslarda təhsil alan şəxslər, dövlət və ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsi zamanı əlil olmuş digər şəxslər, ailə başçısının itirilməsi hallarında isə yuxarıda qeyd olunan vətəndaşların ailə üzvləri malik idilər. Həmçinin, Qanuna əsasən, dövlət pensiyaları qocalığa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə təyin olunurdu. Qocalığa görə pensiyalar kişilər üçün 60 yaşına çatdıqda və azı 25 il iş stajı, qadınlar üçün isə 55 yaşına çatdıqda və azı 20 il iş stajı olduqda təyin olunurdu.

Həmçinin, Qanunun 53-cü maddəsinə əsasən pensiya ödənişləri əvvəlki on iki ay üzrə (və ya əvvəlki on il ərzində istənilən beş illik müddət ərzindəki) qazanca əsasən müəyyən olunan faktiki orta aylıq əmək haqqı məbləğindən hesablanırdı və qeyd olunan əmək haqqının tərkibinə sosial sığorta haqqı hesablanan gəlir növlərinin daxil edilməsi olduğu müəyyən edilirdi.

SSRİ-nin dağılmasından əvvəl pensiya da daxil olmaqla sosial sığorta qanunvericiliyinin yenilənməsi üzrə işlər həyata keçirilməyə başlanmış və artıq sığorta ödənişlərinə əsaslanan SSRİ və

təndaşlarının pensiya təminatı haqqında qanun layihəsi hazırlanmaqda idi. 20 noyabr 1990-cı ildə “RSFSR-də dövlət pensiyaları haqqında” adı altında qəbul edilən Qanun digər dünya ölkələrində mövcud olan pensiya sığortası sistemləri üçün xarakterik sığorta prinsiplərinə əsaslanırdı. Bu Qanunla sığorta əsaslı vahid pensiya təminatı sistemi tətbiq edilməklə pensiya təminatına differensial yanaşma təmin olundu və pensiyanın işləyən, eləcə də əmək qabiliyyəti olmayan cəmiyyət üzvünə verilməsi məsələsi dəqiqləşdirildi. Birinci halda, pensiya ödənişi şəxsin xeyrinə ödənilən sığorta haqlarına əsaslanırdı ki, bu da öz növbəsində 22 dekabr 1990-cı ildə müstəqil büdcədənkənar Pensiya Fondunun yaradılması ilə müşayiət olundu [1, s. 28, 85].

SSRİ Nazirlər Sovetinin və HİÜMŞ-nin 25 dekabr 1990-cı il tarixli “RSFSR-də əməkçilərin sosial sığortası xərclərinin maliyyələşdirilməsi qaydası və idarə edilməsinin təminatına dair” birgə qərarına əsasən 1 yanvar 1991-ci ildən Sosial Sığorta Fondu yaradıldı. Bundan sonra digər postsövet respublikalarında olduğu kimi “Azərbaycan SSR-də sosial sığorta üzrə idarəçiliyin təkmilləşdirilməsi və maliyyələşdirmə qaydası haqqında” Azərbaycan SSR Nazirlər Kabinetinin və Həmkarlar İttifaqlarının Azərbaycan Respublikası Şurasının 8 may 1991-ci il tarixli qərarı ilə Həmkarlar İttifaqlarının Azərbaycan Respublikası Şurasının nəzdində Azərbaycan SSR Sosial Sığorta Fondu yaradıldı.

Rusiya FSSR-də olduğu kimi Azərbaycan SSR-də əhalinin sosial təminatı və sosial sığorta münasibətləri “pulsuz (haqq ödəmədən) sığorta və ya dövlət hesabına təminat” adı altında dövlətin sosial baxımdan vətəndaşlarının qayğısına qalması adı altında aparılırdı. Sosial sığorta ödənişlərinin maliyyə bazası isə əsasən müəssisə və təşkilatların ödədikləri sığorta haqları və dövlətin ayırdığı vəsaitlər hesabına təmin olunurdu. Qeyd olunmalıdır ki, SSRİ-nin dövlət sosial sığorta sistemi nəzəri və təcrübi baxımdan “əməkçilərin müəyyən həyati hadisələrin baş verməsi ilə əlaqədar maddi təminatı üzrə dövlət sistemi” olaraq çıxış edirdi. Mövcud sosial təminat modeli dövlət və kolxozların maliyyələşdirməsi hesabına fəaliyyət göstərir və digər sahələrdə olduğu kimi dövlət

sosial sığorta vəsaitləri üzərində də sosialist (dövlət) mülkiyyəti mövcud idi [1, s. 25]. Odur ki, SSRİ dönəmində mövcud olan sosial sığortanın “icbari” əvəzinə “dövlət sosial sığortası” adlandırılması elə əslində məsələnin mahiyyətini özlüyündə açıqlamaqla, həmin dövrdə qərbi Avropada mövcud olan və azad bazar iqtisadiyyatına əsaslanan icbari sosial sığorta sisteminin SSRİ-də tətbiqinin qeyri-mümkün olduğu göstərdi.

18 oktyabr 1991-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiyaya Aktının qəbulundan sonra aparılan dövlət quruculuğu işlərinin mühüm tərkib hissəsi kimi isə müstəqil və dünyanın qabaqcıl dövlətlərinin müsbət təcrübələrinin nəzərə alındığı sosial təminat sistemi və təsisatlarının formalaşdırılmasına başlandı.

Bu istiqamətdə atılan ilk addım olaraq, müəssisə və təşkilatların sosial sığorta ayırmalarına və onların məqsədyönlü xərclənməsinə nəzarəti gücləndirmək, eləcə də əhalinin sosial müdafiəsi və təminatı sahəsində hüquq bərabərliyinin təmin edilməsi məqsədilə “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 sentyabr 1992-ci il tarixli 233 nömrəli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasının Pensiya Fondu” və “Azərbaycan Respublikasının Sosial Sığorta Fondu” bazasında Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu yaradıldı və beləliklə, müstəqil Azərbaycan Respublikasının icbari dövlət sosial sığorta sisteminin formalaşması və təkmilləşdirilməsinin əsası qoyulmuş oldu.

Həmçinin, 18 fevral 1997-ci il tarixli “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun, eləcə də sosial müdafiə hüquqlarının təminatı üçün zəruri məlumatların fərdi uçotunun təşkilinin hüquqi əsaslarını və prinsiplərini müəyyən edən 27 fevral 2001-ci il tarixli “Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun qüvvəyə minməsi ilə məcburi dövlət sosial sığortası sisteminin və məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ilə sosial sığorta ödənişləri, o cümlədən əmək pensiyalarının məbləği arasında birbaşa qarşılıqlı əlaqənin təmin edilməsi üzrə hüquqi bazanın yara-

dilmasını təmin etdi. Bu isə öz növbəsində, mövcud sosial sığorta sisteminin sosial sığorta subyektləri tərəfindən sığorta haqlarının ödənilməsinə əsaslanan və sığorta stajının önəm kəsb etdiyi bir özülə və ya başqa sözlə “işlədiyin (qazandığın) qədər ödəniş” məzmunu və mahiyyətinə əsaslanmasına gətirib çıxarmışdır.

Beləliklə, Azərbaycanda sosial sığortanın tarixi inkişafı mərhələlərinin təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, hazırda Azərbaycan Respublikasında tətbiq olunan məcburi dövlət sosial sığortası özündə sovetlər dövrü üçün xarakterik olan dövlətin birbaşa (və müəyyən hallarda dola-

yı olaraq) sığorta sığortanın idarəçiliyində iştirak etməsi kimi səciyyəvi cəhəti ilə yanaşı, həmçinin qərbi Avropada tarixən inkişaf etmiş sosial sığorta modelləri üçün xarakterik olan elementləri (sosial sığortanın sığortaolunan və sığorta edənlərdən toplanılan icbari sığorta haqları hesabına həyata keçirilməsi, dövlətin maddi və idarəçilik dəstəyi, sosial sığortanın universallığı baxımından hər bir ehtiyacı olan şəxsin bu və ya digər şəkildə minimal və ya sabit məbləği sığorta ödənişlərinə hüququnun təmini və.s) özündə əks etdirən hibrid bir sistem olaraq çıxış etməkdədir.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. Захаров М.Л. Социальное страхование в России: прошлое, настоящее и перспективы развития (трудовые пенсии, пособия, выплаты пострадавшим на производстве) Монография. – Москва. Проспект, 2013. – 312 с.
2. Федорова М.Ю. Понятие социальное страхование. Журнал российское право. 2001. №1.
3. Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения: Перспективы развития. М., 2000. 144 с.
4. Лушников А.М., Лушникова М.В., Барышникова Т.Ю. Теория право социального обеспечения: прошлое и настоящее. Учебное пособия. Ярославл: ЯРГУ. 2008 – 288 с.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I. Bakı: "Lider". 2004 - 406 səh.
6. Əliyev M.N. Sosial təminat hüququ: Dərslik. Bakı: “Adiloğlu” Nəşr. 2007. 464 səh.
7. Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin təşəkkülü və inkişaf perspektivləri (hüquqi problemlər). Bakı. Bakı Dövlət Universiteti, 2003. 432 s.
8. Cutler David M., Johnson Richard. The birth and growth of the social insurance state: Explaining old age and medical insurance across countries. Public Choice 120:, 2004. Kluwer Academic Publishers. pages 87–121.
9. Najmul Hasan. Social Security System of Islam with Special Reference to Zakah. International Centre for Research in Islamic Economics. King Abdulaziz University. Jeddah - Saudi Arabia. 1984. 47 pages.
10. Бурдыгина Е.А. Развитие социального страхования в России. Вестник ОГУ № 8. Август 2006. С 22-29.
11. Морозов А.В. Эволюция социального страхования в России в первой трети XX века. УДК 947.083/84+369. <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-sotsialnogo-stahovaniya-rossii-v-pervoy-treti-20-veka/viewer>
12. “Sosial sığorta haqqında” AR Qanunu (18 fevral 1997-ci il, № 250-IQ)
13. “Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında” AR Qanunu (27 fevral 2001-ci il № 221-IIQ)
14. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (Ümumazərbaycan fəvqəladə IX Sovetlər qurultayının 14 mart 1937-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş). Bakı, 1937. https://files.preslib.az/projects/remz/pdf/atr_kons.pdf
15. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (1978-ci il aprelin 21-də doqquzuncu çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin növbədənəknar yeddinci sessiyasında qəbul edilmiş). Bakı, 1978. https://files.preslib.az/projects/remz/pdf/atr_kons.pdf

Kamran Aghamoghlanov**Stages of historical development of compulsory social insurance
in the Republic of Azerbaijan**

This article elaborates stages of historical development of compulsory social insurance in the Republic of Azerbaijan with a particular focus on pre-conditioning facts of its development and its legal regulation under the different normative-legislative acts.

The author of the article provides classification of stages of development and dwells on each stage by analysing its specific characteristics in a chronological order.

Кямран Агамогланов**Этапы исторического развития обязательного социального
страхования в Азербайджанской республике**

В данной статье рассматриваются этапы исторического развития обязательного социального страхования в Азербайджанской Республике с особым акцентом на предпосылке фактов его развития и правового регулирования в различных законодательных актах.

Автор статьи дает классификацию стадий развития и останавливается на каждой стадии, анализируя ее особенности в хронологическом порядке.